

Київський період наукової роботи Феодосія Добржанського: ключові віхи та колеги (історія однієї фотографії)

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: [0000-0002-0523-133X](https://orcid.org/0000-0002-0523-133X)

ZAGORODNIUK, I. Theodosius Dobrzhansky's scientific work in Kyiv: key milestones and colleagues (a story of one photograph). — Details of the development of studies, the circle of communication and the subsequent fate of colleagues of Th. Dobrzhansky during his work in Kyiv in 1920–1924 are considered. Information is given on the stages of professional growth and affiliations of the young scientist (5 key positions) and his main scientific achievements during his work in Kyiv (5 positions), which became the basis for further rise to worldwide recognition. The only known collective photo of the Kyiv period is analysed in detail with attention to the location and colleagues showed on the photo. The photo was unambiguously taken in the Zoological Laboratory of Kyiv Polytechnic Institute. This is evidenced by the details of the entourage and comparison of images of stuffed animals in the photo of 1924 and 1902. Detailed information is given about each of Dobrzhansky's colleagues showed in the photo: M. Greze, S. Ivanov, Y. Kerkis, L. Kossakovsky, O. Lebedev, M. Levitt, and G. Shpet. With the exception of Dobrzhansky, Prof. Lebedev and M. Greze, the team in the photo can be identified as a group of zoologists, most of whom just planned to become or already were students. Among Dobrzhansky's students or junior colleagues, only Y. Horoshchenko is absent in the photo. All of them remained in contact with Dobrzhansky after his departure to Petrograd and New York.

Вступ

Феодосій Добржанський — всесвітньо відомий еволюційний біолог, популяційний генетик, дослідник різноманіття низки груп комах, надто родини сонечок, один із творців найбільш визнаної наразі еволюційної парадигми — синтетичної теорії еволюції. Його дослідження широко відомі завдяки доробкам «колумбійського» періоду, який почався на межі 1927–1928 років з отримання дослідником стипендії від фонду Рокфеллера для роботи в лабораторії Моргана (Adams 1994).

Побутує хибна думка про те, що це американський науковець із російським корінням, що його старт як фахівця стався в Ленінграді, без належної уваги або зі зневажливим згадуванням його українського походження й київських стартів — цим просочені історичні розвідки наших північних сусідів (напр., Захаров-Гезехус 2010; Krementsov 2014). Тільки в окремих працях знаходимо належне визнання київського старту й доробку, як от: «Ведушим співробітником Филиппченко был Ф. Г. Добржанский, приехавший из Киева сложившимся зоологом» (Бабков 2007: 466).

У біографії дослідника чільне місце займають наукові школи Києва, його власні наукові доробки київського періоду і співпраця з такими відомими фахівцями, як В. Лучник, С. Кушакевич, В. Вернадський, О. Лебедев, Г. Левицький, а так само й навчання у Першій київській гімназії, Університеті св. Володимира й Київській Політехніці, робота в Українському науковому товаристві, на кафедрі зоології КПІ та в Зоологічному музеї ВУАН. Все це було дуже важливим, і це не можна вилучити з його й нашої історії, як би це не «забували» інші (Загороднюк 2019*b*, 2021).

Мета цієї роботи — узагальнити головні доробки науковця в його київський період та розшифрувати єдине відоме фото київського періоду, включно з аналізом місця зйомки та персонажів, зображених на ньому — зіркового складу кафедри зоології КПІ, якою керував Лебедев.

Київські афіліації й доробки науковця

Становлення дослідника і його наукових задатків пов'язують з попередніми кількома періодами його зростання, серед яких виразно виокремлюються п'ять етапів (стисло, за: Загороднюк 2021):

1) навчання в Першій київській чоловічій гімназії, де дослідник під керівництвом доц. Віктора Лучника (1892–1936) розпочав власні ентомологічні дослідження; навчання тривало протягом 1909–1917 рр.;

2) навчання в Університеті св. Володимира (надалі Київському університеті) під науковим керівництвом проф. Сергія Кушакевича (1878–1920), де дослідник провчився три роки (1917–1920), до закриття університету більшовиками, після чого змушений був перейти до іншого вишу;

3) продовження навчання (1920–1921) і подальша робота асистентом на кафедрі зоології Київського політехнічного інституту (КПІ) під керівництвом проф. Олександра Лебедева (1874–1936), за активної взаємодії (слухання лекцій, проживання в гуртожитку) з Григорієм Левицьким (1878–1943); робота в КПІ тривала, найімовірніше, до кінця 1923 р.;

4) участь у роботі Природничої секції Українського наукового товариства (1918–1921) й надалі як «член Зоологічної секції [ВУАН]» (1922) (за: Список 1993), яка по суті була продовженням діяльності УНТ; у 1922 р. також як секретар Першої та Другої київських зоологічних конференцій, проведених спільними зусиллями УНТ та ВУАН;

5) робота в Зоологічному музеї ВУАН у найперший період його формування — з середини 1921 до кінця 1922 р., у т. ч. на посадах «зоолог середнього складу Зоологічного музею [ВУАН]» (1921) та «постійний співробітник Зоологічного Кабінету [ВУАН]» (1922). Є свідчення про роботу на Київській (1917) та Млівській (1921) ентомологічних станціях.

Цей «доамериканський» перелік місць навчання й роботи молодого науковця засвідчує визначну роль київських вишів, наукових товариств та інституцій у становленні науковця (Загороднюк 1919*a*, 2021).

Звісно, що зведення «доамериканського» періоду роботи до короткотермінового перебування Добржанського в Петербурзі, де він був у постійних суперечках і фактично конфліктних стосунках із керівником лабораторії Ю. Філіпченком, не може відображати ключові етапи його зростання. Не може вже тому, що ключові етапи становлення були в Києві, у тому числі основними автор вважає такі п'ять (за: Загороднюк 2021):

1) перші 16 наукових праць написані ним саме в період роботи в Києві; всі вони самостійні, і всі вони показують вміння дослідника шукати аудиторію і писати різними мовами — у переліку публікацій 1917–1924 років є праці, опубліковані трьома мовами (українська, російська, німецька) в 10 різних виданнях України, Росії та Німеччини;

2) дослідником зроблено велику кількість наукових доповідей, у тому числі тільки протягом 1922 р. — п'ять доповідей на засіданнях Зоологічної секції УНТ, а ще були доповіді на «Другій конференції київських зоологів», проведеній УНТ та ВУАН 20–30 жовтня 1922 р., де Добржанський був секретарем конференції, а також на Першому з'їзді зоологів, анатомів та гістологів 15–21 грудня 1922 р. в Петрограді;

3) у працях київського періоду, присвячених вивченню мінливості сонечок, Добржанський сформулював низку ключових положень про географічну та внутрішньо-популяційну мінливість морфологічних ознак видів та їхнє значення для розвитку геногеографії й уявлень про зміщення частот поліморфних ознак в географічних популяціях модельних видів, зокрема сонечок (напр. Добржанський 1924);

4) розвиток досліджень репродуктивних систем комах, завдяки чому дослідник зміг порівнювати мінливість екстер'єрних та генеративних ознак та оцінювати роль і значення репродуктивної ізоляції у формуванні міжвидових бар'єрів, що стало ключовим при аналізі мутантних ліній дрозофіл і врешті дало досліднику найбільше визнання;

5) початок порівняльно-морфологічних досліджень мутантних ліній дрозофіл, отриманих влітку 1922 р. з лабораторії С. Четверикова (в минулому відомого київського зоолога — карцинолога та лепідоптеролога), які були доставлені Г. Меллером з лабораторії Моргана; підготовка перших публікацій, в яких показано, що міжлінійна гібридизація або стерильність визначаються відмінностями статеві системи, які так само маркують мутації, як і колір чи розміри очей та тіла.

Ці п'ять напрямів роботи та доробків дослідника в його Київський період визначили всі подальші його успіхи і разом із доброю вдачею, гарними збігами обставин і надзвичайною цілеспрямованістю й наполегливістю дослідника визначили його подальший злет до вершин наукової слави. Ця важлива дельта опускається дослідниками історії науки.

Коллективна фотографія 1923/1924 року

Існує кілька версій однієї фотографії, на якій зображено групу людей, серед яких позначено й Добржанського. Серед інших це фото міститься у статті М. Голубовського (Голубовский 2000), у підручнику «Еволюція» М. Рідлі (Ridley 2004) та у монографії М. Адамса про Ф. Добржанського (Adams 2014). Підпис у М. Голубовського: «Феодосий Добржанский (сидит, второй слева) со своими коллегами-зоологами Киевского университета перед отъездом в Петроград, 1924 г.» (і додано інформацію про ще одну персону — «крайний справа в верхнем ряду — юный Ю. Керкис»); фактично те саме вказано у книзі М. Рідлі: «Figure 1.9. Theodosius Dobzhansky (1900–75) in a group photo in Kiev in 1924; he is seated second from the left at the front, in the great boots» (Ridley 2004: 16).

Існує також версія російських «добржанознавців» Я. Галла й М. Конашева (1990) з «1923» роком і позначенням місця як «Київський університет», її важливим компонентом є перелік імен (хоча частина й під питанням: «На кафедрі зоології Київського університету: сидять — М. Левітт, Ф. Добржанський, А. Лебедев, (?) Грезе, Г. Шпет; стоять — (?) Іванов, (...?), Ю. Керкіс. Київ, 1923 р.» (с. 82).

З можливих місць розглядалися зоологічні музеї КПІ, КНУ, НУБіП та ВУАН. Позначення місця як Київський університет (Галл & Конашев 1990; Голубовский 2000) неправдоподібно: університет тоді не діяв.

Рис. 1. Феодосій Добржанський серед колег та учнів на кафедрі зоології КПІ; за реконструкцією автора, фото зроблено в Зоологічній лабораторії Київської політехніки 31 січня 1923 р., відтворене у багатьох виданнях; тут редаговано.

Першим, окрім Добржанського, ідентифікованим персонажем став Олександр Лебедев (у центрі), який працював і в КПІ (з 1900 до принаймні початку 1924 р.), і в сільгоспінституті (з 1922 до 1930 р.¹). Тому говорити про місце зйомки складно, хоча ясно, що це мала бути кафедра Лебедева.

Важливі деталі додано у спогадах дочки Добржанського, Софії (Dobzhansky Coe 2014), яка навила те саме фото з розлогим підписом: «Fig. 3. The photo given to Dobzhansky in Kiev as a going-away present, inscribed "to dear ThD from his colleagues" («Дорогому Т.Д. від колег»). *Top row, left to right: Sergei Ivanov, Longin Kosakovsky, Iulii Kerkis. Bottom row, left to right: M. M. Levit, Dobzhansky, A. G. Lebedev, N. S. Greze, and G. I. Shpet.*» (с. 17). Тобто фото підписане на пам'ять про колег у зв'язку з від'їздом, але чому саме такий «набір» колег, де і коли це було — не ясно.

Реконструкція повних імен така: стоять — Сергій Іванов, Лонгін Коссаковський, Юлій Керкіс; сидять — Михайло Левітт, Феодосій Добржанський, Олександр Лебедев, Микола Грезе, Георгій Шпет. Всі ці імена є відомими; докладніше про кожного з зображених далі. Звертає на себе увагу артистизм героїв фото: всі вони розташовані невипадково (в центрі Лебедев) і у всіх узгодженим способом перехрещені руки і ноги.

Щодо складу «команди», то на фото немає тих, хто був на той час викладачами, зокрема й у Добржанського. Зокрема, там немає Григорія Левицького, який працював на кафедрі Лебедева і викладав у Добржанського (ще й жили вони в одній кімнаті), і працював в Києві до 1925 р. Немає і Миколи Вагнера (викладач КПІ з вересня 1918 р.), ентомолога й ботаніка, з яким Добржанський чимало спілкувався і жив у гуртожитку КПІ в одній кімнаті². Дивною є й відсутність С. Оболенського, з яким Ф.Д. дружив, і який увів його в колектив. Немає там і колег із Зоологічного музею ВУАН, та й всі названі у підписі прізвища, окрім Добржанського, жодного разу не згадані в нарисах про цей зоомузей (Каравасв 1926; Шарлемань 1932). І ще звертає на себе увагу вікова однорідність команди.

Однією з гіпотез є те, що на фотографії — О. Лебедев та Ф. Добржанський з групою своїх учнів, можливо, й не студентів. Фото, судячи з одягу, напевно осіннє або зимове. Оскільки подібні фото робили не часто, можна припустити, що учні приходили з якоїсь помітної нагоди. Цією нагодою міг бути переїзд кафедри до сільськогосподарського інституту або й від'їзд Ф. Добржанського з Києва³. Переїзд кафедри — найімовірніша подія, яку прокоментовано далі. Проте й друга причина (від'їзд) є реальною, але ще й третя причина майже на поверхні — зібрання з учнями.

¹ До 1918 р. як аграрне відділення КПІ, до 1922 р. — як агрономічний факультет КПІ, з вересня 1922 р. — як Київський сільськогосподарський інститут імені Раковського, на базі якого згодом сформовано Українську сільськогосподарську академію, нині НУБіП України.

² Відомо, що у 1921 р. Микола Юлійович був ентомологом Акліматизаційного саду (Список 1993). Більше про нього — в нарисі «Вагнер Микола Юлійович...» (Карамат 2019).

³ Версія з днем народження Лебедева нереальна: у 1923 і 1924 рр. в Києві було +8–9 °С.

Місце виготовлення фото

Історія розшифрування фото включала не лише ідентифікацію персон, але й приміщення та елементів інтер'єру. У колекції давніх фотографій з зоологічними інтер'єрами, зібраними автором для реконструкцій місць і подій «зоологічного життя», є дві світлини 1902 р. з архіву музею історії КПІ⁴. Особливістю обох фото є гарна деталізація і те, що вони стосуються просторих приміщень з надвисокими стелями і дверима.

Реконструйоване автором місце фотозйомки — Зоологічна лабораторія Київської політехніки (КПІ), що з'ясовано за збігами деталей інтер'єра та опудал, наявних на фото, з фотографіями Зоологічної лабораторії та Зоологічного музею КПІ, зробленими у 1902 р. Фото колективу зроблено у Зоологічній лабораторії в її дальній частині (рис. 2), в районі останніх трьох столів. Це з'ясовано за 16-ма збігами окремих деталей, що наявні на світлинах 1902 р., та на світлині з колективом зоологів 1923 р.

Фото Зоологічної лабораторії. Очевидно, що у 1902 р. музей знаходився за дальніми дверима (рис. 2), над якими був напис «Зоологический музей», напис відсутній на фото 1923 р. (проте на світлині виглядає медальйон, який був над написом). Ключовими інтер'єрними деталями є: високі двері, у понад 1,5 зрости людини, розташований у кутку дугоподібний елемент (ймовірно, труба опалення) і над ним — вимикач із трьома дротами, однаково спрямоване на обох фото праве освітлення кімнат, характерні деталі стільців, парапет перед центральною дошкою, шафа з характеристичними сегментами, верхом та елементами оздоблення стоїть на тому самому місці, що й на колективно-му фото 1923 р. (див. рис. 1).

Фото Зоологічного музею. На фото 1923 р. музей виглядає зліквідованим — напису «ЗМ» немає, опудала перенесені до Зоологічної лабораторії, проте вони пізнавані: опудало свині з купою гілок під ним (ліворуч на фото 1902 р.) на фото 1923 р. розташоване на дальній шафі праворуч (видно частково); рись із птахом у лапах розташована на фото 1923 р. ліворуч; поруч рисі ліворуч на фото 1923 р. є дрохва, ідентична дрохві, що на дальній шафі на фото 1902 р.; те саме стосується близько розташованого опудала сипа на характерній з пап'є-маше сірій підставці. Величезний пелікан, ледь помітний на фото 1902 р. через пересвітлення, на фото 1923 р. стоїть біля Керкіса. На обох світлинах є людський кістяк з конусоподібною (розширеною донизу) грудною кліткою, що буває нечасто.

Про музей і колекції. З порівнянь фото 1902 та 1923 років очевидно, що на початок 1924 року Зоологічний музей КПІ був розформований. Судячи з перенесених у клас (у колишню Зоологічну лабораторію) окремих розтиканих по шафах опудал і відсутнього напису «Зоологічний музей», музею вже не було. Окрім того, і сам клас вже був без столів та плакатів, видимих на фото 1902 року. Оскільки з 1922 р. кафедра Лебедева обслуговувала сільськогосподарський інститут, та й Зоологічний музей ВУАН від середини 1921 р. та-

⁴ Обидва фото вміщено на вебсайті КПІ <http://museum.kpi.ua/lib/photo/kpi-1902/>

кож почав свою активну діяльність, можна припустити, що більшість зразків було перевезено на нові місця. Зокрема, подібне (очевидно, те саме) опудало сипа, що сидить на шафі на «камені», є в нинішньому відділі зоології ННПМ. Інші об'єкти ідентифікувати з наявними у сучасних зоологічних колекціях Києва не вдалося. Понад те, шукати збіги з музеями КНУ та НУБіП тепер неможливо: обидва вони згоріли під час лихоліть 1942–1943 років, і світлини з експозиціями не збереглися.

Рис. 2–3. Дві світлини «зоологічної» тематики з сайту музею КПІ: фото Зоологічної лабораторії (вгорі) та Зоологічного кабінету (внизу), виготовлені 1902 року. Аналіз збігів з колективним фото (рис. 1) представлено у тексті. Обидві світлини обрізано по висоті.

Про колектив зоологів на фото

Інформацію зібрано маленькими порціями з різних джерел, включно з оглядом історії зоологічних досліджень в Україні Б. Мазурмовича (1972), історії УНТ (Онопрієнко & Щербань 2008), спогадами дочки Добржанського (Dobzhansky Sое 2014), низці зоологічних оглядів (Каравасєв 1926; Мешкова 2009 та ін.), а також на основі аналізу різноманітних бібліографічних оглядів, зокрема й давніх зоологічних видань України (Загороднюк & Пархоменко 2017) та історії УНТ (Онопрієнко & Щербань 2008). На фото колеги розміщені особливим порядком — у центрі Лебедев, поруч асистенти, далі студенти, а другим рядом стоять майбутні студенти.

Грезе, Микола Самуїлович (1886–1942) (внизу перший праворуч від Лебедева) — зоолог, ентомолог. Після закінчення Московського університету працював асистентом на кафедрі зоології у штаті Зоологічного музею того ж університету, брав участь у створенні його експозицій⁵. Разом із сім'єю переїхав до Києва у 1918 р., працював викладачем (ймовірно, саме в КПІ), згодом — науковим співробітником на Дарницькій дослідній лісовій станції (тогочасний центр лісової ентомології), де підготував і захистив дисертацію. Після переведення станції до Харкова і створення там Інституту лісового господарства та лісомеліорації працював там (з 1931 р.) завідувачем сектору; загинув 1942 року в окупації. Син Володимир (1915–1988) став відомим гідробіологом, директором Інституту біології південних морів (1968–1977), чл.-кор. АН УРСР (1967), віце-президентом Всесоюзного гідробіологічного товариства (1976–1981) (Сивцова 2006).

Добржанський, Феодосій Григорович (1900–1975) (внизу другий ліворуч) — герой цього дослідження, ентомолог, морфолог, популяційний біолог. Випускник Київського університету (1920) та Київського політехнічного інституту (1921), співробітник кафедри зоології КПІ та Зоологічного музею ВУАН (1921–1924), член Зоологічної секції Природничого відділу Українського наукового товариства та секретар зоологічних конференцій зоологів Києва 1922 року; з січня 1924 р. — переїзд до Петрограду. Про доробки київського періоду див. вище; аналіз доробків є й в оглядах Ф. Аяли та М. Адамса (Ayala 1985; Adams 1994).

Іванов, Сергій Петрович (1906–1938) (вгорі перший ліворуч) — зоолог, еколог, ентомолог. Дослідника називають першим, хто почав вивчати в Україні екологію комах (Долин *et al.* 1985). Один з постійних співробітників кафедри Лебедева, з яким згодом (приблизно з 1930–1934 р.) працював у відділі екології Зообіну; вивчав як цикад (Іванов 1928), так і ґрунтову фауну (Іванов & Кришталь 1933). Кандидат наук з принаймні 1934 р. (Онищенко 2003a: 513). Автор керівництва «Методи кількісного обліку наземної фауни» (1930), теоретичних основ прогнозу шкідників (Іванов 1936), один з авторів монографії «Масові розмноження тварин і теорії градацій», підготовленої разом з М. Левіттом та С. Сьмчуком (Іванов *et al.* 1938). Роботу в Зоологічному

⁵ За Вікіпедією: <https://bit.ly/35rgvOb>. Там само є фото харківського періоду (1932 р.).

музеї [ВУАН] С. Іванов поєднував з роботою на «Київській обласній сільськогосподарській дослідній станції» (Долин *et al.* 1985). Пішов з життя 1936 р. (Долин *et al.* 1985); за іншими даними був старшим науковим співробітником Інституту зоології та біології у 1934–1938 рр. (Онищенко 2003a: 513; Онищенко 2003b: 590).

Керкіс, Юлій Якович (1907–1977) (вгорі праворуч) — генетик, селекціонер. Давній приятель Добржанського, спільно з ним захоплювався ентомологією. У 1925–1927 рр. — «нештатний постійний співробітник Зоологічного музею (кабінету)» ВУАН (Онищенко 1998: 617)⁶. Поїхав до Ленінграда слідом за Добржанським, працював препаратором у Зоомузеї РАН, у 1926 р. вступив до природничого відділення фізико-математичного факультету Ленінградського університету. За прикладом старшого колеги підготував свою першу працю про статеву систему водяного клопа; спеціалізувався на кафедрі генетики у Ю. Філіпченка, згодом працював у нього⁷ в Лабораторії генетики АН СРСР. Співпрацював з О. Ляпуновим з питань моделювання процесів успадкування ознак (Керкіс & Ляпунов 1941). Неодноразово зазнавав репресій радянської влади, «мічурінізм» пережив у Таджикистані. Непростий шлях завершився 1967 р. посадою професора кафедри загальної біології Новосибірського університету.

Коссаковський, Лонгін В. (вгорі по центру) — зоолог, гідробіолог. Єдиний, про кого не знайдено подробиць. Відома спільна праця з Добржанським у матеріалах Всеросійського гідрологічного з'їзду, про мінливість ставковика великого у різних типах водойм (Добржанский & Коссаковский 1925). У цій публікації афіліація авторів вказана як «Київська гідробіологічна станція». В ННПМ збереглося 6 серій (32 екз.) молюсків, зібраних Добржанським [напевно з Коссаковським] у Пущі-Водиці 1918 р. (Загороднюк 2021). В Зоологічному інституті РАН є кілька серій зразків різних груп комах, зібраних «Коссаковским» у 1918–1919 р. у Бірську (Башкортостан): листоїдів (Chrysomelidae), пластинчастовусих (Scarabeidae), клопів (Hemiptera), мух-зеленяків (Dolichopodidae). З цього можна припустити, що дослідник був родом із Бірська і там починав свою кар'єру, а потім переїхав до Києва. Невдовзі помер від пухлини мозку (Land 1962).

Лебедев, Олександр Георгійович (1874–1936) (внизу по центру) — ентомолог, еколог, вчитель фактично всіх згаданих тут науковців. Випускник Казанського університету (1899), з 1900 р. викладає у Київському політехнічному інституті та у відділеному від нього у 1922 р. Київському сільськогосподарському інституті. У 1930 р. при реорганізації Біологічного інституту і створення на його основі біо-зоологічного інституту ВУАН, надалі відомого як «Зообін», перейшов до останнього. Фундатор і керівник відділу екології Зообіну у 1934–1936 р. Паралельно з роботою в ВУАН у 1935 р. очолив кафедру зоології безхребетних на Біологічному факультеті Київського універ-

⁶ Згідно з описом поточного штату ВУАН за 1924–1927 рр. у цьому томі «Історії НАНУ» Юлій Керкіс — єдиний згаданий для того періоду зоолог із числа наведених тут.

⁷ Після смерті Ю. Філіпченка (травень 1930) лабораторією завідував М. Вавилов.

ситету. Ініціатор, упорядник і редактор «Збірника праць сектору екології наземних тварин ІЗБ» (1933, надалі — «відділу...»), яких вийшло три числа (Лебедев 1933, 1935, 1936). Помер 27.01.36.

Левітт, Михайло Михайлович (1903–1938) (внизу ліворуч) — зоолог, еколог, ентомолог, учень О. Лебедева. З 27 червня 1934 р. — вчений секретар Інституту зообіології (Онищенко 2003a: 405). Приділяв увагу спалахам чисельності комах: 1935 р. спільно з С. Івановим підготував працю «Про вивчення плідності комах...», а згодом і монографію «Масові розмноження тварин і теорії градацій» (Іванов *et al.* 1938). Як широко ерудований еколог, М. М. Левітт у цій книзі написав розділ, пов'язаний з проблемою градацій, розібрав питання термінології та мінливості плідності (Мазурмович 1972). Він перший у Київському університеті читав курс екології тварин. Пішов з життя 1936 р. (Долин *et al.* 1985), 21.07.1936 (Шаповал 2016: 298); за іншими даними був заступником директора з наукової частини Зообіну в 1934–1938 рр. і (після смерті Лебедева) завідував відділом екології (Онищенко 2003a: 523; Онищенко 2003b: 601).

Шпет, Георгій Йосипович (1905–1978) (внизу праворуч) — зоолог, гідробіолог, морфолог, доктор біологічних наук (1958), професор (1964). У 1925 р. закінчив київський ВІНО за фахом «біологія». У 1929–1934 рр. був співробітником «Катедри експериментальної зоології з Біологічним інститутом, Зоологічним музеєм та Дніпрянською біологічною станцією», де в рамках тематики Біологічного інституту «ізоляцію вивчали на різних мутаціях <...> *Drosophila melanogaster* (Ю. Шпет)» (Сохань 1998: 217). Науковий співробітник Інституту зоології та біології (1934–1935) (Онищенко 2003a: 555)⁸. Працював у Київському університеті в НДІ біології (1937–1941) і Зоологічному музеї (1941–1942), в Інституті захисту рослин (1942–1943), Українському НДІ рибного господарства (1945–1977) (Грициняк *et al.* 2015). У колекції ННІПМ є збори риб 1930 р. з Байкалу (Романь 2017). Докторська дисертація (1958) — «Про зв'язки між онтогенезом і філогенезом у членистоногих», відома монографія — «Збільшення темпу росту і продуктивності в еволюції тварин» (Шпет 1971). Працював над виведенням культур дафній, приділяв значну увагу вивченню продуктивності ставкових господарств (Мазурмович 1972). За його керівництва захищено 19 кандидатських, він був опонентом 60 кандидатських і 4 докторських дисертацій, опублікував 199 праць та 2500 рефератів для РЖ «Біологія» та «Географія» (Грициняк *et al.* 2015).

Ще один учень Добржанського — Юрій Горошенко (1906–1995) — на світліні відсутній. Можливо, він був автором пам'ятного фото.

Про «команду» Добржанського

Аналіз складу групи на фото засвідчує, як відмічено вище, її своєрідний склад. На фото немає частини викладачів — ні Григорія Левицького, ні Сер-

---

⁸ За іншими даними, працював в Інституті зоології у 1928–1942 (Грициняк *et al.* 2015) або 1929–1932 рр. (Романь 2017), що не узгоджується з історією ВУАН: до 1930 р. існував Біологічний інститут, з якого через низку інституцій 1939 р. виник Інститут зоології.

гія Оболенського, ні Миколи Вагнера, щоправда, є Микола Грезе: він в трійці центрових» на стільцях (Добжанський, Лебедев, Грезе). Навколо них — ті, хто був або планував бути студентом, у т.ч. Г. Шпет (закінчив ВІНО 1925 р.), Ю. Керкіс (з 1926 р. в Ленінградському університеті); М. Левітт (на три роки молодший за Добжанського і в листах до нього 1934–1935 рр. звертався на «Ви»; див.: Конашев 2014). Отже, на фото — якийсь клуб, пов'язаний з кафедрою і Добжанським.

Пояснення щодо клубу дають спогади Ф. Добжанського (Land 1962), що відмічав і М. Конашев: Ф. Добжанський організував при кафедрі школу молодих зоологів з чотирьох осіб: М. Левітта, Г. Шпета, С. Іванова та Ю. Керкіса; у його спогадах є характеристика кожного. Згодом до них приєднався Ю. Горощенко (Конашев 1991: 59). Кожний «отримав» для досліджень окрему групу тварин, і це була спільна робота, від збору матеріалу до його вивчення⁹. Надалі, перебуваючи в Ленінграді, Добжанський докладав зусиль до того, щоби перевезти до себе своїх учнів, зокрема Ю. Керкіса, Н. Медведева, Ю. Горощенка (Конашев 2000).

Пізніші ленінградські фото виглядають дуже по-київськи, наче то був не склад кафедри генетики ЛУ, а десант київських зоологів, як от на колективному фото кафедри в січні 1927 р. (напр.: Конашев 1991: 61), де в підписі названі: «сидять Е. Гагейзель, Ю. Філіпченко, Н. Сіверцова; стоять Ю. Керкіс, Г. Шпет, С. Іванов, Ф. Добжанський, Т. Лепін, Ю. Горощенко, М. Левітт». Тобто з 10 осіб 7 — кияни й колишні кияни (курсив), один пітерський і два невідомого мені походження. Троє з них — Шпет, Іванов та Левітт — й надалі продовжували працювати в Києві.

Отже, варто прийняти, що на фото — молода команда, що діяла при кафедрі зоології і була пов'язана з Добжанським як на той момент, так і надалі, коли він виїхав до Ленінграду. Згодом троє переїхали за ним¹⁰, ще троє приїжджали, відомо листування Левітта й Шпета з ним вже під час роботи в Нью-Йорку. З киян пережив сталінізм лише Г. Шпет.

Про роботу поза КПІ, перегини в історії та від'їзд

Збір матеріалів про Добжанського показав, що існує величезна кількість суперечностей і помилкових трактувань окремих фактів та ситуацій. Звісно, після періоду тривалого забуття, фактично вже по смерті науковця та на хвилі «гласності» й повернення до істин почався період відновлення історичних картин, і Добжанський став одним із героїв.

Проте повернення його в європейські контексти проходило під гаслом відновлення історії російської науки, через що і Київ підкреслено подають провінцією, і рідну йому Вінниччину підкреслено називають «Подільською

⁹ Помилкова інтерпретація спогадів — «Кожен отримав від Добжанського тему дослідження сонечок» (Конашев 1991: 59). Добжанський не використовував учнів під свої задачі, а, навпаки, сприяв їхньому власному росту і спеціалізації.

¹⁰ Одна — Наталія Сіверцева — влітку 1924 р. стала його дружиною.

губернією Російської імперії». І звісно, це «великий русский ученый». Ясно, що для відновлення тих сторінок історії, які були забуті, викривлені або й не написані, потрібні час та зусилля. Проте сумно стає й від зворотних перегинів. Так, в історії кафедри генетики Київського університету, до якої Добржанський не мав жодного стосунку, знаходимо раптом таке:

«У 1923 р. у Києві при АН УРСР було створено Комісію з експериментальної біології та генетики з метою координації всіх генетичних досліджень в Україні. Очолював її І. І. Шмальгаузен. <...> Шмальгаузен не тільки був науковим керівником дослідницької роботи, а й сформував школу генетиків-еволюціоністів (Ф. Г. Добржанський, П. О. Ситько, Г. І. Шпет, М. І. Драгомиров, Б. І. Балінський, М. М. Синицький)...» (Голда *et al.* 2005)¹¹.

Ясно, що у 1923 р. академія наук мала іншу назву — «ВУАН». Але справа в іншому: Добржанський не був учнем Шмальгаузена і не працював під його керівництвом. І Шмальгаузена дотепер не називали засновником генетичної школи в Україні та кафедри генетики КНУ.

Контраверсійна інформація йде від російських колег з посиланнями на спогади Добржанського. Так, є інтерпретація спогадів Добржанського про те, як він 1923 року ходив до «провідного націоналіста Омельченка» на співбесіду для заміщення вакансії професора зоології, і той відмовив через те, що «Добржанський не показав себе великим українським патріотом» (Konashev 2014: 70). Насправді, у цих спогадах мова про інше: його гріла перспектива отримати (у 23 роки) посаду професора, проте все це пересилувало бажання потрапити до Петербурга. Дослівно так:

«... Тож мене покликали на співбесіду з директором Ветеринарного інституту, або президентом чи як його там називали, який був одним із лідерів українського націоналізму, на прізвище Омельченко. Професор Омельченко прийняв мене вдома; ми мали приємну розмову українською мовою, в якій він сказав щось на зразок: "Звичайно, ти не полишив би рідний край і не поїхав би до Петрограда, адже все-таки це Мати Україна, і тут наше місце".

Я сказав, що не бачу причини, чому б мені цього не зробити. Зрештою, я цікавлюся біологією, і, мабуть, краще працювати біологом там, ніж тут. На що він сказав щось на кшталт того, що ми ніколи не повинні дотримуватися такої точки зору, і він зачитував на це класичною латиною — "*ubi bene ibi patria*", тобто "де добре, там моя країна"¹².

Нетактовно я відповів: "О, я й справді думаю, що в цьому щось є. Чому б і не *ubi bene ibi patria*?" Підозрюю, що моя кандидатура завершилася у той самий момент, і це було великою удачею.

---

¹¹ Внесок колег у відновлення історії науки визначний, проте ці відомості неоднозначні.

¹² Ця латинська сентенція — гасло багатьох емігрантів. Як видно, нічого про брак патріотизму Омельченко йому не закидав, і Добржанський сам визначився з тим, що його мучило, — їхати чи не їхати [на північ]. Понад те, текст спогадів такий [читаймо уважно], наче Добржанський вговорював його відпустити, чому врешті сам і зрадив.

Тож, я мав прощатися зі своїми численними київськими друзями, студентами, колегами. 31 грудня 1923 року ми влаштували вечірку з нагоди Нового року на квартирі професора Лебедева. Це була подвійна вечірка, новорічна та прощальна для мене, на якій ми добряче напивися.» (Land 1962: 143–145).

Отже, фото було зроблено напевно перед самою вечіркою 31.12.1923. І, отже, Добржанський не шукав роботу у Шмальгаузена (див. вище) і, очевидно, не мав наміру або можливості працювати надалі у Лебедева. Його цікавив ріст, і між професорством у ветеринарному інституті та посадою асистента кафедри генетики у Петербурзі вибрав останнє. Не можна виключати, що подальші його конфлікти з Ю. Філіпченком на ґрунті ветеринарно-зоотехнічного напрямку робіт кафедри (Колчинский 2002: 226) були відлунням київських вагань між професорством у ветеринарно-зоотехнічному інституті та еміграцією до генетиків.

Наведені спогади засвідчують, що дослідник не надто цінував своє походження і можливість розвивати себе та свої дослідження на батьківщині, а вибрав емігрантську стежу: як це буває і в природі, інвайдери в соціумах часто отримують більший успіх, бо вміють за це боротися.

Напевно, негативне сприйняття Добржанським українських реалій було накопиченим. Це слідує і з його спогадів, коли в умовах кризи 1919–1923 (а надто 1922–1923) років він по суті не мав вибору. Ці спогади засвідчують і виразні переживання в межах трикутника «білі» (яким симпатизував) — «червоні» (яких люто не сприймав) — «зелені» (в яких не вірив). А якщо врахувати ранню смерть батька (1918) і матері (1920), переховування від призову в поїзді Червоного хреста (1919), спробу втечі пароплавом разом із Кушакевичем, еміграцію і смерть С. Кушакевича (помер 1920), поїздки до провідних наукових центрів Петербурга й Москви (1922, 1923), плани на виїзд до Петербурга іншого свого вчителя (Г. Левицького, виїхав 1925) — все це стає однією великою причиною втечі.

Врешті, його виїзд до Петербурга в січні 1924 р. став виходом для людини, яка прагнула роботи у наукових центрах і з розумом оцінювала оголошені 1922 р. заходи до 200-річчя Петербурзької АН (Александров 1996), що означало значні внески у розвиток столичної науки та розвиток міжнародних контактів. Все це його гріло і все це сталося.

Післямова

Київський період життя й наукової діяльності Феодосія Добржанського

Подяки

Моя подяка М. Біляшівському, Л. Маніло, О. Мельнику, С. Тайковій, В. Тищенку за консультації щодо давніх колекційних зразків та деталей антуражу колишніх зоологічних музеїв та колишніх приміщень сучасних зоологічних музеїв Києва. Моя подяка М. Конашеву за важливі консультації та надіслані статті й посилання. Дякую З. Баркасі, К. Очеретній та С. Харчуку за вчитку тексту.

Література

- Александров, Д. А. 1996. Почему советские ученые перестали печататься за рубежом: становление самодостаточности и изолированности отечественной науки, 1914–1940. *Вопросы истории естествознания и техники*, № 3: 3–24.
- Бабков, В. В. 2007. Путевые письма и микроэволюция Ф. Г. Добржанского. *Информационный вестник ВОГИС*, 11 (2): 463–469.
- Галл, Я. М., М. Б. Конашев. 1990. Классик. *Природа*, № 3: 79–87.
- Голда, Д. М., Т. В. Мариненко, С. В. Демидов. 2005. До 70-річчя кафедри генетики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Біологія*, 45: 6–8.
- Голубовский, М. 2000. Добржанский в двух мирах. *Информационный вестник ВОГИС*, № 12. online: <https://bit.ly/381hyVC>
- Грициняк, І. І., С. А. Кражан, О. О. Олексієнко. 2015. Видатний вчений-біолог. До 110-ї річниці від дня народження Шпета Георгія Йосиповича. *Рибогосподарська наука України*, № 2: 104–105. <https://bit.ly/3s70fvt>
- Добржанский, Ф. Г. 1924. Географическая и индивидуальная изменчивость *Adalia bipunctata* L. и *Adalia decempunctata* L. (Coleoptera, Coccinellidae). *Русское энтомологическое обозрение*, 18 (4): 201–212.
- Добржанский, Ф. Г., Л. В. Коссаковский. 1925. Изменчивость *Limnaea stagnalis* в водоемах окрестностей Киева. *Труды Первого Всероссийского Гидрологического Съезда* (Ленинград, 7–14 мая 1924 г.). Ленинград, 481–483.
- Долин, В. Г., В. А. Мамонтова, А. Ф. Крышталь. 1985. Класс Насекомые (Insecta). В кн.: *Развитие биологии на Украине: В трех томах. Том 3*. Под ред. К. М. Сытника и др. Наукова думка, Киев, 28–39.
- Загороднюк, І. 2019a. Початки академічної зоології в Україні: документи Українського наукового товариства 1919–1921 років. *Природничі музеологія. Випуск 5*. Національний науково-природничий музей НАН України, Київ, 296–306.
- Загороднюк, І. 2019b. Концепції виду в біології: розвиток ідей в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія*, 46–47: 7–36.
- Загороднюк, І. 2021. Феномен Феодосія Добржанського: до 100-річчя зачину його наукових досліджень у Києві (1921–1924). *Вісник НАН України*, № 2: 49–68. <https://doi.org/10.15407/vsn2021.02.049>
- Захаров-Гезехус, И. А. 2010. Феодосий Григорьевич Добржанский — русский биолог в Америке (препринт). Зоологический Институт РАН (вебсайт), СПб, 1–23.
- Іванов, С. П. 1928. Список *Nomoptera* — *Auchenorrhyncha* Київщини. *Труды Фізико-Математичного відділу*, 6 (3): 185–199. (Серія: Збірник праць зоологічного музею; Вип. 5).
- Іванов, С. П., А. Ф. Кришталь. 1933. Матеріали до пізнання шкідливої ентомофауни ґрунту на полях правобережного Лісостепу та Полісся України (родина Elateridae, Alleculidae, Tenebrionidae, Scarabaeidae). *Збірник праць Сектору екології наземних тварин ІЗБ АН УРСР*. Київ, 97–133.
- Іванов, С. П. 1936. Масові розмноження шкідників і методи їх прогнозу. *Вісті АН УРСР*, № 4: 101–106.
- Іванов, С. П., М. М. Левітг, С. М. Ємчук. 1938. *Масові розмноження тварин і теорії градацій*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–252.
- Караваев, В. 1926. Короткий нарис розвитку й сучасного стану Зоологічного Музею У.А.Н. *Збірник праць зоологічного музею*, 1: 21–30. (Серія: Труды Фіз.-Мат. Відділу Укр. АН; Том 4, вип. 2).
- Карамат, С. 2019. Вагнер Микола Юлійович — учений-зоолог, виплеканий КПІ. *КПІ ім. Ігоря Сікорського (вебсайт)*. <https://kpi.ua/vagner>
- Керкис, Ю. Я., А. А. Ляпунов. 1941. О расщеплении гибридов. *Доклады АН СССР*, 31 (1): 43–46.
- Колчинский Э. И. (ред.). 2002. *У истоков академической генетики в Санкт-Петербурге*. Институт истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова (Москва). Наука, Москва, 1–558. ISBN: 5-02-024932-7.

- Конашев, М. Б. 1991. Ф. Г. Добржанский — генетик, эволюционист, гуманист. *Вопросы истории естествознания и техники*, № 1: 56–71.
- Конашев, М. Б. 2000. Ученый в разделенном мире: Ф. Г. Добржанский и становление биологии в начале века. *Науковедение*, № 3. online: <https://bit.ly/39S86oe>
- Конашев, М. Б. 2014. Письма Ф. Г. Добржанскому из СССР. 1930–1934 гг. *Исторический архив*, 6: 32–41.
- Конашев, М. Б. 2018. Реакция людей на революцию зависела в значительной степени от социального происхождения (Из интервью и дневника генетика Ф. Г. Добржанского 1962 г.). *Исторический архив*, № 2: 141–161.
- Лебедев, А. Г. (ред.). 1933. *Збірник праць сектору екології наземних тварин. Ч. 1*. Інститут зоології та біології УАН, Київ, 1–144.
- Лебедев, А. Г. (ред.). 1935. *Збірник праць відділу екології наземних тварин. Ч. 2*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1–264. (Труди Інституту зоології та біології УАН, Том 2).
- Лебедев, А. Г. (ред.). 1936. *Збірник праць відділу екології наземних тварин. Ч. 3*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–168. (Труди Інституту зоології та біології УАН, Том 9).
- Мазурмович, Б. М. 1972. *Розвиток зоології на Україні*. Вид-во Київського університету, Київ, 1–229.
- Мешкова, В. Л. 2009. Развитие идей А. И. Ильинского в лесной энтомологии Украины. *Чтения памяти Андрея Игнатьевича Ильинского* (18 марта 2008 г., ВНИИЛМ). Москва, Пушкино, 18–33.
- Онищенко, О. С. (ред.). 1998. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928: Документи і матеріали*. Упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.]; НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1–762.
- Онищенко, О. С. (ред.). 2003а. *Історія Національної академії наук України (1934–1937): Документи і матеріали*. Упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.]. НБУВ, Київ, 1–831. ISBN 966-02-2979-8.
- Онищенко, О. С. (ред.). 2003б. *Історія Національної академії наук України (1938–1941): Документи і матеріали*. Упоряд. В. А. Кучмаренко [та ін.]. НБУВ, Київ, 1–920.
- Онопрієнко, В. Л., Т. О. Щербань. 2008. *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві*. ДП «Інформ.-аналіт. агентство», Київ, 1–352.
- Романь, А. М. 2017. Іменні збори риб кінця ХІХ та початку ХХ ст. в колекції Національного науково-природничого музею НАН України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, 15: 133–140.
- Сивцова, А. Г. 2006. Грезе Володимир Миколайович. *Енциклопедія Сучасної України*. Online: <https://bit.ly/3oqOzVC>
- Список... 1993. Список співробітників Академії наук України [1919–1923]. В кн.: Шмельов, В. Г. [та ін.] (упоряд.). *Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали*. Відп. ред. П. С. Сохань. Наукова думка, Київ, 513–544.
- Сохань, П. С. (ред.). 1998. *Історія Національної академії наук України. 1929–1933 (упоряд. Т. В. Вересовська [та ін.]). Документи і матеріали*. Київ, 1–544.
- Шарлемань, М. 1932. Деякі завдання Зоологічного музею Зоо-біологічного інституту при ВУАН в добу реконструкції. *Журнал Біо-Зоологічного циклу ВУАН*, 1–2: 101–104.
- Шаповал, А. І. 2016. Документи С. Я. Парамонова у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: джерелознавче дослідження. НБУВ НАН України. Київ, 1–352.
- Шпет, Г. И. 1971. *Увеличение темпа роста и продуктивности в эволюции животных*. Урожай, Киев, 1–112.
- Dobzhansky Coe, S. 2014. Theodosius Dobzhansky: a family story. In: M. B. Adams (ed.). *The Evolution of Theodosius Dobzhansky*. Princeton Univ. Press, Princeton, 13–28. <https://bit.ly/35dekNM>
- Ayala, F. J. 1985. *Theodosius Dobzhansky (1900–1975). Biographical Memoirs*. National Academy of Sciences, Washington D.C., 163–213. <https://bit.ly/2Njr65f>
- Adams, M. B. (Ed.). 1994. *The Evolution of Theodosius Dobzhansky: Essays on His Life and Thought in Russia and America*. Princeton University Press, 1–262. (Collections: Princeton Legacy Library, 226). ISBN: 978-1-4008-6380-8. <https://doi.org/10.1515/9781400863808>

- Land, B. 1962. Columbia Oral History Interview, part 1. Theodosius Dobzhansky. Interview 4. 7 February 1962. Amer. Philosoph. Society Library, New York, 120–161. <https://bit.ly/2TrH8PQ>
- Konashev, M. B. 2014. From the Archives: Dobzhansky in Kiev and Leningrad. In: M. B. Adams (ed.). *The Evolution of Theodosius Dobzhansky*. Princeton University Press, Princeton, 63–84. <https://doi.org/10.1515/9781400863808.63>
- Krementsov, N. L. 2014. Dobzhansky and Russian Entomology: The Origin of His Ideas on Species and Speciation. In: M. B. Adams (ed.). *The Evolution of Theodosius Dobzhansky*. Princeton University Press, Princeton, 31–48. doi:10.1515/9781400863808.31
- Ridley, M. 2004. Chapter 1. The rise of evolutionary biology. In: Ridley, M. 2004. *Evolution*. 3rd ed. Blackwell Science Ltd., 3–20.

Резюме

ЗАГОРОДНЮК, І. Київський період наукової роботи Феодосія Добржанського: ключові віхи та колеги (історія однієї фотографії). — Розглянуто деталі розвитку досліджень, кола спілкування і подальшої долі колег Ф. Добржанського у його київський період досліджень протягом 1920–1924 років. Наведено відомості про етапи зростання та афіліації молодого науковця (5 ключових подій) та його ключові наукові доробки київського періоду (5 позицій), що стало основою подальшого злету до вершин світового визнання. Проаналізовано в деталях єдину відому колективну світліну київського періоду з увагою до місця зйомки і колективу колег, що потрапили на це фото. Світлина однозначно зроблена у зоологічній лабораторії Київського політехнічного інституту. Про це свідчать деталі антуражу та порівняння зображень опудал на фото 1924 та 1902 років. Наведено детальні довідки про кожного з колег, що були на фото (за абеткою): М. Грезе, С. Іванов, Ю. Керкіс, Л. Коссаковський, О. Лебедев, М. Левіт, Г. Шпет. За винятком самого Добржанського, проф. Лебедева та М. Грезе, колектив на фото є групою, яку можна ідентифікувати як гуртківців-зоологів, більшість з яких планували стати або були студентами. З відомих учнів чи молодших колег Добржанського на фото немає тільки Ю. Горошенка. Всі вони перебували в контакті з Добржанським після його від'їзду до Петрограду і Нью-Йорку, частину їх Добржанський «переманив» до Ленінграду.